

mgr Katarzyna Grabowska
Wydział Filologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

Rozprawa doktorska pt.: *Język Latopisu supraskiego 1519 r. (Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)*

STRESZCZENIE

Celem niniejszej pracy jest charakterystyka językowa *Latopisu supraskiego* pod kątem cech fonetycznych, zmian w obrębie fleksji imiennej i werbalnej oraz zapożyczeń leksykalnych. Bazę materiałową stanowi tekst *Latopisu supraskiego* opublikowany w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N.N. Ułaszczyka¹. Numeracja stron latopisu, wykorzystana w pracy, jest zgodna z numeracją przyjętą w tym wydaniu.

Rozprawa składa się z czterech rozdziałów. Opis zagadnień dotyczących języka *Kroniki supraskiej* poprzedza ogólna charakterystyka zabytku na tle pozostałych latopisów białorusko-litewskich, ich klasyfikacja i stan badań. Przedstawiony został również ogólny rys historyczny zawierający genezę oraz rozwój terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centralną część pracy stanowi opis zjawisk językowych zawarty w kolejnych rozdziałach zatytułowanych: *Fonetyka* (II), *Morfologia* (III) oraz *Zapożyczenia leksykalne* (IV). Praca kończy się podsumowaniem, w którym zostały wyeksponowane najważniejsze wnioski wynikające z analizy poszczególnych zjawisk językowych.

Zdecydowana większość zjawisk **fonetycznych** wykazuje wahania pomiędzy cerkiewnosłowiańską i (zachodnio)ruską realizacją. Dotyczy to m.in.: 1) realizacji prasłowiańskich połączeń *tort, *tolt, *tert, *telt, oraz nagłosowych *ort, *olt; 2) form z nagłosowym o- obocznym do je- (<*ie-); 3) wahań cerkiewnosłowiańskiej oraz ruskiej realizacji połączeń *kt, *gt, *tj i *dj.

O silnym związku z tradycją piśmienniczą świadczy znikoma ilość zapisów dokumentujących przejście [e] > [o] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich [ž'], [š'], [č'], [c'] oraz po [r'].

Przewaga form spełniających wzorzec wschodniosłowiański nad formami cerkiewnosłowiańskimi zaznacza się w: 1) rozwoju prasłowiańskich połączeń z jerami przed spółgłoskami [l] oraz [r]; 2) realizacji kontynuantów prasłowiańskich grup: wargowa + [j].

¹ Н.Н. Улащик (ред.), *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980, s. 36 – 67.

Zabytek niemal bez wyjątku dokumentuje typową dla języka wielkoruskiego wokalizację jerów w prasłowiańskich połączeniach *trъt, *tlъt, *trьt, *tlьt.

Grupę zjawisk znajdujących uzasadnienie w fonetyce zachodnioruskiej, bez konsekwencji w realizacji reprezentują: 1) spirantyczna zmiana [g] > [h]; 2) przejście [ɣ] > [ɥ] w masc. czasu przeszłego; 3) zmiana [u] > [ɥ]; 4) pisownia *Ѣ* lub *e* na miejscu etymologicznego [ě], świadcząca o ich artykulacyjnej zbieżności; 5) zwężenie artykulacji [ě] właściwe południowobiałoruskim i północnoukraińskim gwarom; 6) akanie i południowobiałoruskie 'a > e.

Przykłady odzwierciedlające wpływ fonetyki polskiej uzyskały w zabytku marginalne poświadczenie.

Analiza form fleksyjnych w obrębie rzeczowników, zaimków, przymiotników, imiesłówów oraz czasowników pozwala stwierdzić, iż w zakresie **fleksji** tak imiennej, jak i werbalnej latopis nie odbiega zasadniczo od stanu, jaki obserwuje się w większości XVI-wiecznych zabytków starobiałoruskich.

W odmianie **rzeczownika** zauważalne jest dążenie do zmniejszenia liczby paradygmatów w stosunku do systemu ogólnoruskiego poprzez ich ujednoczenie. Jednocześnie system deklinacyjny rzeczownika charakteryzuje się wahaniami w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych, co prowadzi do występowania wielu oboczności w obrębie poszczególnych paradygmatów. Procesy wyrównawcze do odmiany na *ŭ charakteryzują deklinację *ŏ*-tematową w gen., dat., loc. sg. i pl. Formy rzeczowników odmiany spółgłoskowej na *s niemal całkowicie zostały wyrównane do deklinacji *ŏ*-tematowej. Uogólnieniu do końcówek fleksyjnych deklinacji na *i uległy niektóre formy w obrębie odmiany na *jŏ, *n, *jā, *ŭ oraz *r.

W odmianie rzeczowników na *ŭ, *ā, *jā, a także *ŏ, *jŏ dostrzegalna jest tendencja wyrównawcza w obrębie danej deklinacji oraz wzajemne oddziaływanie odmiany twar- i miękkotematowej. Dążność do wyrównania końcówek wszystkich rodzajów w pl. według paradygmatu odmiany na *ā uzyskała w zabytku nieliczne poświadczenie.

Na uwagę zasługuje różny stopień rozwoju kategorii żywotności. Powszechne jest użycie gen./acc. w masc. sg. w odniesieniu do rzeczowników żywotnych paradygmatu na *ŏ, *jŏ. W liczbie mnogiej rzeczowników męskoosobowych poświadczone zostały paralelne formy starego i nowego acc.

Zmiany związane z systemem deklinacyjnym **zaimków** objęły poszczególne grupy w sposób nierównomierny. Najmniejszym przekształceniom uległy zaimki osobowe i zwrotny, zaimki 3 osoby, oraz niektóre nierodzajowe.

Najistotniejsze zmiany, które objęły głównie końcówki, zaszły w obrębie zaimków nieosobowych. Dotyczą one m.in.: paralelnego użycia cerkiewnosłowiańskich i staroruskich końcówek w niektórych przypadkach oraz zachodnioruskich form.

Na uwagę zasługuje paralelne użycie zaimków 2 os. oraz zwrotnego opartych na cerkiewnosłowiańskich oraz staroruskich rdzeniach.

Do najważniejszych zmian zaobserwowanych w deklinacji **przymiotnika** należy zaliczyć proces zaniku form odmiany rzeczownikowej, które najlepiej zachowały się w przymiotnikach dzierżawczych z formantami *-овъ (-евъ)*. Zmienia się również syntaktyczna funkcja przymiotników o odmianie prostej, ograniczająca ich użycie do roli orzecznika.

W obrębie przymiotników złożonych odnotowane zostały, obok regularnych staroruskich, cerkiewnosłowiańskie końcówki.

Typowe dla języków zachodnioruskich innowacje fleksyjne zaznaczyły się w nom. masc. przymiotników złożonych, które posiadają końcówkę *-бу (-у)* ściągniętą do *-би, -и* oraz w fem. przymiotników dzierżawczych z końcówkami odmiany złożonej.

Formy **imiesłowowe** w analizowanym zabytku stanowią bogaty materiał badawczy, jednak ich system deklinacyjny w porównaniu ze stanem ogólnoruskim uległ znacznemu uproszczeniu. Wyrazem tego jest unifikacja form wszystkich rodzajów i liczb imiesłowów czynnych do nom. fem. i ograniczenie ich do funkcji imiesłowu przysłówkowego nieodmiennego. Podobne formy wykazują w zabytku wysoką frekwencję użycia.

W systemie werbalnym **czasownika** zauważalne jest przede wszystkim dążenie do ujednolicenia i uproszczenia skompilowanej struktury czasów przeszłych. Obok tradycyjnych form aorystu, imperfectum i plusquamperfectum, wykazujących dość wysoką frekwencję użycia, często funkcję uniwersalnego czasu przeszłego przejmuje perfectum, przeważnie uproszczone do syntetycznej formy w postaci imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-ль*. Odnotowano zaledwie kilka przykładów starego perfectum ze słowem posiłkowym *емь*. Należy zwrócić uwagę, iż w oryginalnej części zabytku, powstałej już na terytorium WKŁ, staje się on formą dominującą, chociaż nie jedyną. Regresję skomplikowanego systemu czasów przeszłych w języku mówionym zabytek dokumentuje również poprzez użycie nieprawidłowej liczby oraz błędny zapis niektórych form koniugacyjnych.

Zabytek dokumentuje stare formy imperatiwu z częstką *да*. Użycie czasownika posiłkowego *бѣ* w odniesieniu do 2 i 3 os. pl świadczy o stopniowej ewolucji trybu przypuszczającego.

W 3 os. sg. czasu teraźniejszego/przyszłego prostego udokumentowane zostały formy bez wygłosowej spółgłoski w końcówce, najczęściej użyte w funkcji *praesens historicum*.

Dokonany w pracy przegląd **wyrazów zapożyczonych** pozwala stwierdzić, że najliczniejszą grupę zapożyczeń w *Kronice Supraskiej* stanowią wyrazy o cerkiewnosłowiańskim pochodzeniu lub takie, które poprzez cerkiewnosłowiańskie medium przeszły do języków wschodniosłowiańskich. Częstotliwość występowania zapożyczeń z poszczególnych języków jest inna w każdej ze składowych części latopisu. Zdecydowanie największą ilość leksyki o cerkiewnosłowiańskim pochodzeniu (podobnie jak pożyczek skandynawskich) notuje kompilowana ogólnoruska część *Kroniki Supraskiej*. Wpływ języka polskiego (oraz niemieckiego) najsilniej zaznaczył się w chronologicznie młodszych fragmentach zabytku. Leksyka cerkiewnosłowiańska związana jest głównie ze sferą religijną oraz służy określeniu pojęć abstrakcyjnych. Przeważnie są to wyrazy greckiego pochodzenia, które za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego trafiły do języka Wschodnich Słowian. Do najliczniejszych pożyczek udokumentowanych w latopisie należą: nazwy określające człowieka według zawodu, piastowanego urzędu, funkcji w administracji cerkiewnej i klasztornej lub przynależności do grupy społecznej oraz nazwy pojęć związanych ze sferą religijną. Zapożyczone wyrazy ulegały różnego rodzaju przekształceniom fonetycznym związanym z adaptacją na gruncie wschodniosłowiańskim. Częstym zjawiskiem było przeciwstawienie sobie leksyki zapożyczonej, związanej z obcą rzeczywistością oraz rodzimej (lub zapożyczonej wcześniej i w świadomości nosicieli języka odbieranej jako rodzima), określającej desygnaty bliskie realiom Słowian Wschodnich.

Analiza językowa tekstu zabytku wykazała, że część zaobserwowanych w nim zjawisk fonetycznych oraz fleksyjnych uzyskuje realizację zachodnioruską. Jednocześnie zbytek wykazuje silne powiązanie z tradycją cerkiewnoruską, co znalazło swe odzwierciedlenie zarówno na poziomie fonetycznym, jak też morfologicznym. Frekwencja poszczególnych zjawisk fonetycznych kształtuje się na zróżnicowanym poziomie, co sprawia, iż większość z nich nie uzyskała rangi normy pisownianej. W obrębie zapożyczeń leksykalnych zauważalny jest, z jednej strony, wpływ języka polskiego, pełniącego zazwyczaj rolę pośrednika w przeniesieniu danej pożyczki na grunt zachodnioruski. Z drugiej strony, tekst latopisu nasycony jest leksyką cerkiewnosłowiańską, co stanowi kolejny dowód na związek z tradycją piśmienniczą.

Katarzyna Gurbowicz